

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ПІДГРУПА 'ДОЩ' ЦЕНТРАЛЬНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРОК (НА ДІАЛЕКТНОМУ МАТЕРІАЛІ села БУШИНКА ТИВРІВСЬКОГО району ВІННИЦЬКОЇ області)

У статті розглядається склад та семантична структура лексичної підгрупи 'дощ' на матеріалі говірки села Бушинка центральноподільської групи говірок. Звертається увага на лексикальну реалізацію досліджуваної підгрупи лексики. У статті описано та проаналізовано основні та додаткові характеристики атмосферних опадів, подано класифікацію лексики у межах підгрупи 'дощ' за ознаками інтенсивності, тривалості та темпоральності.

Ключові слова: діалект, центральноподільські говірки, лексема, семантика, метеорологічна лексика, тематична група лексики, лексико-семантична група.

Сучасні українські діалектологічні дослідження, спрямовані на «вивчення усіх або окремих структурних рівнів діалектних мікросистем, систем діалектних мікросистем і макросистем, географічного поширення окремих чи багатьох діалектних явищ, виділення певних діалектних територіальних одиниць і групування говорів» [5, 7]. Актуальним, зокрема, є дослідження лексико-семантичної системи, яка характеризується складною структурною організацією та функціонуванням, строкатістю в семантиці, що зумовлює «вивчення лексики як системи» [3, 4].

Лексика на позначення погодних умов у діалектній системі є однією з давніх і великих тематичних груп, яка ввібрала в себе міфологічні уявлення і світосприйняття, тісно пов'язана із віруваннями народу, тому зберігає архаїчні риси семантики, що становить цінність не лише для діалектології, але й для вивчення інших розділів мови – етимології, семасіології, історії мови, етнолінгвістики.

Центральноподільські говірки окреслені у дослідженнях К.П.Михальчука, Г.Ф.Шила, Ф.Т.Жилка, С.П.Бевзенка, Г.І.Мартинової, Н.П.Шеремети. Деякими дослідниками були укладені діалектні словники Центрального Поділля – Д.М.Брилінський («Словник подільських говірок»), М.Т.Доленко («Словник діалектної лексики Вінниччини»), Т.М.Тищенко («Лексика бджільництва Східного Поділля»). Спорадично описані лексеми різних тематичних груп у наукових працях О.С.Мельничука, А.Д.Очеретного, І.О.Варченка. Частково сучасна лексика подільських говірок уведена в науковий обіг дисертаціями І.В.Гороф'янюк (дослідження флорономенів), Г.П.Красівською (виробнича термінологія центральних говірок Поділля), К.В.Кацалапенко (дослідження страв та їжі), Т.М.Тищенко (бджільництво, родинні обряди).

Дослідження метеорологічної лексики центральноподільських говірок, яка наділена евристичною цінністю як носій лінгвальної інформації, дає змогу заповнити білі плями у досі не вивчених ділянках лексичної системи діалектів, а науковий опис її може дати цінні результати для діалектологічної теорії.

Лексика тематичної групи «Метеорологія» говірки села Бушинка, яка належить до центральноподільських говірок, зберігає риси української мови. Крім того, говірка зазнала впливу інших мов та діалектів внаслідок взаємодії їх представників, у ній також розвинулися і місцеві особливості, що відрізняють її від інших говірок.

Метою статті є описати лексико-семантичну підгрупу 'дощ' села Бушинка Тиврівського району Вінницької області, у якому були занотовані різні за семантикою і структурою назви дощу.

Для характеристики метеорологічних номенів доцільно використано класифікацію О. А. Могилі, яка пропонує досліджувану лексику розділити на такі групи: назви погоди та атмосферних опадів, назви продуктів конденсації водяної пари, назви електричних та світлових явищ в атмосфері [6].

У статті зосереджено увагу на підгрупі 'дощ' лексико-семантичної групи (ЛСГ) 'назви погоди та атмосферних опадів'. Лексична підгрупа 'дощ' входить до групи лексики на позначення атмосферних опадів і «становить в українських говорах одну з найбільш архаїчних і численних груп метеорологічної лексики, елементи якої об'єднані за двома принципами: семантичної близькості та семантичного розрізнення» [6, 13].

У лексичній підгрупі 'дощ' є багато лексем, які виражають основні та додаткові характеристики відповідних атмосферних опадів залежно від їхніх диференційних ознак.

Лексикальна реалізація доміантної лексеми *дощ* у досліджуваній говірці здійснюється за допомогою супровідних лексем, які виражають атрибутивні характеристики атмосферних явищ. Словник української мови в 11 томах (СУМ) подає три значення лексеми «дощ»: 1. Атмосферні опади, що випадають із хмар у вигляді краплин води. * Дощ як з відра – великий, сильний дощ. **

Кислотний дощ – дощ, який містить сірчану кислоту. Курячий (сліпий) дощ – короткочасний дощ у сонячний день. 2. Перен., чого, з означенням. Про велику кількість того, що падає, сиплеться. 3. У знач. присл. дощем. Великим потоком; так, як дощ [8, т. 2, 402].

В «Етимологічному словнику української мови» [4] походження лексеми *дощ* виводиться із праслов'янського слова *dъždъ* [4, т. 2, 117]. Деякі дослідники зіставляють цю лексему із середньоніжньонімецькою *dust* «пил», нововіхньонімецькою *dusel* «мряка» та норвезькою *dusk-regn* «дрібний дощ», *dusja* «дрібно сіятися», пов'язують ще з литовською *duzgėti* «дзижчати, гудіти» [4, т. 2, 118].

У межах підгрупи 'дощ' лексика протиставляється за такими диференційними ознаками: ступінь інтенсивності атмосферних опадів (сильні – слабкі), пора випадання атмосферних опадів, тривалість (короткочасні – тривалі), наявність супровідних метеорологічних явищ (вітер, сніг, туман, град), температурні характеристики опадів (холодні – теплі).

Ступінь інтенсивності та тривалості дощу. У досліджуваній говірці для номінації атмосферних опадів, що випадають з хмар у вигляді краплин води, наявна конструкція *їде дощч*. Це найпростіша номінація опадів, які не вирізняються особливими характеристиками інтенсивності, тому відсутні оцінні елементи на позначення спокійного дощу середньої тривалості, який не завдає шкоди господарству.

Сильний дощ. Для номінації сильного тривалого дощу у селі Бушинка з метою підсилення ознаки інтенсивності та вираження емоційно-оцінного ставлення існує просте непоширене двоскладне речення: дієслово (процесуальна ознака, яка вказує інтенсивність) + іменник, наприклад, *л'айє* (*лиїє*, *л':їє*) *дощч*, *пир'ішчит'* *дощч*, *шпарит'* *дощч*, *п्राжит'* *дощч*. Наявні двочленні атрибутивні назви: прикметник + іменник *дощч*: *сил'ний дощч*, *великий дощч*, *потужний дощч*. Часто вживаються емоційно-оцінні конструкції: *ото ўже л'айє*, *оце пир'ішчит'*, *такий дощчака їде*, *заливайє вс'о*, *сил'нушчий дощчака*. Бувають й одиничні лексеми для позначення дуже сильного дощу, який часто завдає шкоди: *злива*, *л'івен'*, *злило*, *влило*, *налило*. Оскільки у селі немає річок, то після дощу територію не затоплює, але сильний дощ може понизити сільськогосподарські угіддя. Такий дощ називають *залиўним*. Часто для характеристики завданої шкоди сильним дощем виступають вислови: *вс'о нишче*, *винишчит' вс'о*. Наявні і конструкції порівняльного типу – *л'айє йак з в'їдра*. Характеризуючи сильний дощ, який ішов не довго, найчастіше виступають безособові дієслова – *злило*, *влило*, *налило*, *нал'ало*. Такі лексеми характерні для номінації 'сильного дощу', без диференційної ознаки тривалості.

Слабкий дощ. Для найменування слабого дощу функціонують такі ж конструкції за структурою, як і для номінації сильного дощу, але різні за своїм семантичним наповненням. Наявна загальна назва реалії *дощч* та лексема, яка вказує на її диференційну ознаку: *прокапаў дощч*, *моросит' дощч*, *мален'кий дощч*, *мжичит' дощч*, *капотит' дощч*, *с'їче дощч*. Часто виступає лексема *дощчик* – зменшено-пестлива форма номінації слабого дощу з наголосом, який не відповідає акцентуаційним нормам.

Дощ середньої інтенсивності. Для найменування дощу середньої інтенсивності у говірці найчастіше вживані нейтральні конструкції – *спок'ійний дощч*, *тихий дощч*. Можуть бути й емоційно забарвлені конструкції, коли дощ їде не сильний, але занадто затяжний. Такий дощ для сільського господарства буває небажаним, тому існують конструкції з негативною оцінною характеристикою – *л'анаїє*, *л'апотит'*. У бойківських говірках наявна спільнокоренева лексема *л'анаў'ка* [7, ч. 1, 424], яка теж вказує на погану погоду, але коли їде мокрий сніг, а у досліджуваній говірці мокрий сніг називається *л'апанина*.

Затяжний дощ. Затяжний дощ представлений конструкцією *зат'ажний дощч*, а таку погоду називають *сл'акот'*, *роздощчилос'а*, *дощчит'*. Дощ, який ішов недовго, іменують конструкціями «прикметник + іменник» або «дієслово + іменник»: *леген'кий дощч*, *малий дощч*, *прокапот'їў дощч*, *пол'анаў дощч*. Часто малий короткочасний дощ, особливо в посушливу весну чи літо, називають іронічно: *то парод'їя на дощч*, *то не дощч*. Для номінації неочікуваного дощу найчастіше вживана конструкція *раптовий дощч*, а інколи – компаративна сполука *дощч як сніг на голову*, дуже рідко – *ўн'езапний дощч*.

Пора випадання атмосферних опадів. Для характеристики лексеми 'дощ' за ознакою 'пора випадання атмосферних опадів', до уваги взято добові виміри часу (ранок, день, вечір, ніч) та річні (зима, весна, літо, осінь). Щодо характеристики дощу за добовими ознаками, то в говірці наявні конструкції для називання лише ранкового дощу. Найчастіше вживані конструкції: прикметник-атрибут, який вказує на час доби + іменник *дощч*: *ран'ішн'ій* (*ўран'ішн'ій*, *ранковий*) *дощч*. Для дощу, що випадає ввечері чи вночі, наявна загальна назва *дощч* без часових атрибутів.

Відповідно до пори року, у досліджуваній говірці зафіксовано лексеми, які не несуть емоційного забарвлення. Про дощ, який іде зимою, використовуються температурні характеристики (*холодний дощ, зимній дощ*) та аномальні, які виражаються інтонаційно (*дощ зимою!*). Позитивно сприймається весняний дощ, який вважають як очисний, той, який змиває усе після зими (*гарний дощ, настояащчий перший дощ*). Літній дощ найчастіше характеризується температурними ознаками (*теплий дощ, літній дощ*). Осінній дощ має найбільше негативних характеристик, тому що відзначається тривалістю, холодною температурою, відсутністю сонця – *холодний дощ, м'рака, зат'ажний дощ, надойдливий дощ*. У діалектних словниках Бойківщини, Гуцульщини, Буковини, Полісся лексема *м'рака* не зафіксована, проте у бойківських говірках існує лексема *мрак* – з першим значенням «туман» [7, ч. 1, 455].

Короткочасний дощ у сонячний день найменують двокомпонентним словосполученням: *кур'ачий дощ*. Це короткочасний дрібний літній дощ, після якого спостерігається *веселка* – дугоподібна різнобарвна смуга, яка з'являється в атмосфері внаслідок заломлення сонячних променів у краплинах дощу, сніжинках; райдуга, радуга [8, т. 1, 339]. Лексема *веселка* в говірці фіксується у таких варіантах: *радуга, веселка*, при чому лексема *радуга* вживається частіше. У Словнику бойківських говірок зафіксована лексема *веселка* і *райдуга*, як її синонім, тоді як у західнополіських говірках наявна лише лексема *радуга* [1, т. 2, 112], а лексема *веселка* відсутня взагалі у західнополіському словнику. Немає загальноприйнятої етимології слів *радуга* та *веселка*. Можливо, давнє східнослов'янське *radoga* похідне від *radъ* «радий» [4, т. 5, 17], як *веселка*, очевидно, пов'язане з *веселий*; мотивація ж назви неясна [4, т. 1, 362]. Лексеми *радуга* та *веселка* у говірці села Бушинка наділені деякими відтінками у семантиці. Лексему *радуга* вживають для найменування різнокольорової смуги на небі після дощу, яка менше яскрава, ніж та дуга, яку називають *веселкою*, проте *радуга* більша за розміром і охоплює більшу площу неба, ніж *веселка*.

Наявність супровідних метеорологічних явищ під час дощу. Для позначення дощу, який супроводжується метеорологічними явищами (вітер, сніг, туман, град), використовуються як однослівні назви, так і подвійні з ознаками атрибутивності чи процесуальності. В українській мові для представлення сем 'дощ зі снігом', 'дощ із вітром', 'дощ з градом' функціонують аналогічні описові назви, які наявні і в говірці села Бушинка. Проте для найменування 'дощ із вітром' існують і одиничні назви: *бур'а, бура*, рідше, у випадках дуже сильного вітру під час дощу, вживається лексема *ураган*. Коли дощ лише розпочинається, а вітер дуже сильний, то таку погоду характеризують конструкцією *рве на дощ*.

Дощ зі снігом. Для зазначеної семи існують не лише аналогічні описові назви, але й одиничні: *х'япанина, х'япаўниц'а, с'якот', г'разнота, г'разнота*. У полтавських говірках, як зазначає О. А. Могила, для позначення 'дощу зі снігом' існує лексема *моква* [6, 38], яку В.С.Ващенко відносить до раритетів [2, 295]. Семантика цієї лексеми утворилася внаслідок семантичної трансформації: 'погана погода' > 'погана погода, коли дощ іде дуже довго' > 'погана погода, коли іде дощ зі снігом' > 'дощ зі снігом' [5, 38]. У досліджуваному ж населеному пункті лексема *моква* взагалі не пов'язується з найменуванням дощу і вживається для називання місцевості, постійно залитої водою, де дуже волого.

Дощ з туманом. Для номінації семи 'дощ з туманом' в діалектному мовленні говірки аналогічна описова назва відсутня. Наявні лише одиничні лексеми: *м'рака, мрака, м'жичка*. М.Й. Онишкевич подає у Словнику бойківських говірок варіант слова *м'жичка* – *м'жа* [7, ч. 1, 439]. У СУМ лексема *м'жичка* подана зі значенням «дуже дрібні краплини води, які насичують повітря; дрібний, густий дощ; мряка» [8, т. 4, 698], первісне значення якої «затягати (хмарами, туманом)», пов'язане з індоєвропейським *megh-/ mogh-* «тягти», споріднене з давньоіндійським *mih-* «туман, дощ» [4, т. 3, 456] слугує не лише для називання слабкого дощу, але й для 'дощу з туманом'.

Дощ із блискавкою та громом. Явище, коли дощ супроводжується громом та блискавкою, називають *бура, бур'а, гроза*, часто послуговуються описовими назвами: *дощ йде і так блискає, так блискає і гримит'*. Проте доцільніше грім та блискавку розглядати в ЛСГ 'назви електричних та світлових явищ в атмосфері'.

Температурні характеристики опадів. Критерієм визначення температурних характеристик дощу найчастіше виступає пора року. Наприклад, коли влітку йде дощ холодний, тоді виступає атрибутивна двослівна назва: *холодний дощ, л'оданий дощ*. Весняний і літній дощ загалом називають *теплим*, а зимовий і осінній – *холодним*.

Лексикальна реалізація підгрупи 'дощ' відзначається продуктивним полікомпонентним способом номінації, та одиничним, який менше поширений у говірці. Полікомпонентний спосіб

найчастіше реалізується двочленими назвами, які є поєднанням іменника з прикметником. За зміною семантики їх можна поділити на дві групи: 1). просте фразотворення зі збереженням кожним компонентом свого прямого номінативного значення (*холодний дощ, літній дощ, сильний дощ*); 2). фразотворення зі зміною семантики (*кур'ачий дощ*). Наявні конструкції «іменник дощ + дієслово», де дієслово вказує найчастіше на інтенсивність дії: (*прокапот'ї дощ, пол'апау дощ, л'айе (лийе, л'їе) дощ*). Однокомпонентні назви менше поширені. Вони утворені за допомогою префіксів (*злива*) або є звичайною реалізацією лексем (*хл'янина, сл'акот', гр'азнота, мр'ака*).

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г.Л.Аркушин. – Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
2. Ващенко В. С. Про зникнення старого в лексиці говорів Наддніпряниці / В. С. Ващенко // Праці XII респуб. діалектол. наради. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 291 – 298.
3. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики / П.Ю.Гриценко. – К. : Наук. думка, 1984. – 226 с.
4. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [за ред. О.С.Мельничука]. – К. : Наук. думка, 1985 – 2006.
5. Матвіяс І. Г. Засади української діалектології / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 3 – 9.
6. Могила О. А. Метеорологічна лексика українських говорів : Монографія / О. А. Могила. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2008. – 213 с.
7. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М.Й.Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984.
8. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980.

В статье рассматривается состав и семантическая структура лексической подгруппы 'дождь' на материале говора села Бушинка центральноподольской группы говоров. Обращается внимание на лексическую реализацию исследуемой группы лексики. В статье описаны и проанализированы основные и дополнительные характеристики атмосферных осадков, представлена классификация лексики в рамках подгруппы 'дождь' по признакам интенсивности, продолжительности и темпоральности.

Ключевые слова: диалект, центральноподольские говоры, лексема, семантика, метеорологическая лексика, тематическая группа лексики, лексико-семантическая группа.

The article deals with the composition and semantic structure of lexical subgroup 'doshch' ('rain') on the basis of village Bushynka dialect of Central Podillya dialect groups. The lexical realization of the explored lexical subgroup is paid attention to. The article describes and analyses the main and additional characteristics of precipitation and gives the classification of the lexicon within the subgroup 'doshch' ('rain') on the basis of intensity, duration and time.

Key words: dialect, Central Podillya dialects, lexeme, semantics, meteorological lexicon, thematic group of lexis, lexico-semantic group.